

Szófejtések

62. Magyar *ág* 'Ast, Zweig'

1. A finn *onki* 'Haken', lapp N. *vuog'gá* ua. stb. szókkal való egyeztetését (MUSZ. 717; MUNKÁCSI: Ethn. IV, 264; SZINNYEI: NyK. XXXVIII, 277; EtSz.; SzófSz.; STEINITZ, FgrVok. 49) ma már nem fogadhatjuk el (I. TOIVONEN: Vir. 1934: 385; FUF. XXVIII, 251; LAKÓ: NyK. LIX, 211). ANDERSON (Wandl. 209) és TOIVONEN (Vir. 1934: 385) *ág* szavunkat ?-lel a finn *hanka* l. 'Hängehaken', 2. 'Rudernagel, -haken' szóval vetette egybe. A SKES.-ben a m. *ág*, mint kérdéses megfelelő, mindkét finn szónál szerepel.

A finn *hanka*-t többen (AHLVIST, Kulturw. 173; KLUGE: FUF. XII, 39; SETÄLÄ: FUF; XIII, 363) germán jövevényszónak tartották, vö. ónorr. *hár* 'Rudernagel' < germ. **hargu* ~ **harhu*. A *hanka* germán származtatása hangtanilag lehetséges, jelentéstani szempontból azonban kevésbé valószínű, mivel a finn szónak tágabb 'haara, haarukka; elágazás, szárny, ágacska, villa' jelentésköre van (vö. SKES.). A m. *ág* ~ fi. *hanka* egyeztetésének problémáival legutóbb K. SAL ÉVA (NyK. LXV, 398) foglalkozott. A magyar és a finn szó mai köz- és népnyelvi jelentései alapján eredeti 'elágazás, elágazó valami' jelentést következtetett ki.

A magyar és a finn szó összetartozását nem tekinthetjük biztosnak, nemcsak azért, mert az *ág*-nak csupán egyetlen távoli rokon nyelvből volna megfelelője, hanem azért sem, mivel a finn szónak konkrét 'Ast, Zweig' jelentése nem mutatható ki. Összetartozásukat nyilvánvalóan K. SAL ÉVA sem tartja kétségtelennek, mivel „a nagy valószínűséggel egyeztethető szavak csoportjába” sorolja őket (i. h. 400).

2. Az obi-ugor nyelvekben találunk olyan 'Ast, Zweig' jelentésű szócsaládot, amely az *ág* biztosabb megfelelőjének tekinthető, mint a jelentéstani tekintetben tőle távolabb álló finn *hanka*. Ez a következő: v o g. (MSz.) É., K. *táv*, K., T. *táv* 'ág, gally; Zweig, Reis'; (KANN., WV. 71) TJ. *tav*, TCs. *táv*, AK. *táv*, KK., FK., ÉVag. *táv*, P. *tev*, DVag. *tav*, AL., KL. *tav*, FL. *töv*. Szo. *táv* 'Ast' | o s z t j. (KT. 1045) Kr. *távz* 'durch einen Ast entstandene Schiefheit, Biegung im Holz, an einem Kienspan, durch einen Ast entstandene Schiefheit, Kerbe an einem Brett, einem Kienspan', VK. *javę* 'wegen eines Astes entstandene Vertiefung (z. B. am Rand eines Brettes)', Trj. *lavę* 'durch einen Ast entstandene Schiefheit, Kerbe (bzw. Wulst) am Rand eines Brettes, einem Holzschicht usw. (nb. stets an einem gespaltenem)', Ni. *tövz*, Kaz. *lavı* 'beim Spalten entstehendes (die Hälften verbindendes) Blatt; durch einen Ast entstandene Schiefheit am Rand eines Brettes, einem Holzschicht usw.'

Szókezdő mássalhangzóul *s- vagy *š- tehető fel. A m. -g ~ vog.-osztj. *γ*, *w* eredeti **η* hangra utal. A magyarban **η* > **ηk* > -g, a vogulban és az

osztjában pedig $*\eta > *-\gamma > -\gamma$, $-w$ változás történt. Ugyanilyen hangmegfelelést láthatunk a m. *fog* 'fangen, fassen, greifen' és *tegez* 'Köcher' obi-ugor megfelelőiben is (l. LIIMOLA: FUF. XXXI, 110–15). Az obi-ugor szókból kikövetkeztethető ősvog. $*\tilde{a}$ (STEINITZ, WogVok. 242), illetőleg ősosztj. $*\tilde{a}$ (vö. STEINITZ, OstjVok. 81) az *ág á*-jának szintén szabályosan felel meg. — Az ugor alapalak $*\text{sa}\eta\text{3}$ vagy $*\text{sa}\eta\text{3}$ lehetett.

Az egyeztetés jelentésani szempontból is valószínű. A vog. TJ. *taw* stb. jelentése ugyanaz, mint a magyar szóé. Az osztjában végbement 'Ast, Zweig' → 'durch einen Ast hervorgerufene Biegung im Holz, durch einen Ast entstandene Schiefheit' jelentésváltozás is könnyen érthető. Az osztj. (KT. 564) V. Vj., *nöy*, Trj. *nöy* stb. 'Ast' szónak a DN. nyelvjárásban (*naw*) a *taw* stb. szóéhoz hasonló 'Ast (am Baum, im Brett)' jelentése van. E jelentésváltozásra vö. még (FOKOS-FUCHS) V. Ud. *uv*, Le., Pr. *ul*, Vm. *ü* 'Zweig, Ast (V., Le., Pr.)', Knorren, Astansatz im Holz, im Brett (Ud., V., Vm., Le.). — Nem lehetetlen, hogy a Kr. *taw* stb. eredeti 'Ast, Zweig' jelentése a másik 'Ast' jelentésű szó, a V., Vj. *nöy* stb. hatására szorult ki a használatból.

63. Magyar *aj*, *áj* 1. 'Kerbe', 2. 'Tal, Schlucht'

1. A m. *aj*, *áj* 1. 'Kerbe', 2. 'Tal, Schlucht' a régiségben és a népnyelvben fordul elő. 1055: ? *aiu* (TA.); 1224/1389: *Peteraya* frn. (OkISz.); 1529–41: mikor az kincnek helere meg az veze *aiajt* Egybe vefled (RMNyE. 2/b. 1 : 46); 1604: *Ayja* az nyilnak 'crena sagittae; die Spaltung des Pfeils'; N. Nagy-*áj*, Szilas-*áj* (erdők), Elő-*áj*, Kis-*áj*, Nagy-*áj* (völgyek). Az *aj*, *áj* származékai: *ajak* 'Lippe'; R. *fölaajal* 'aufspreizen'; *fölaajz*, *fölaajaz* 1. '(Bogen) spannen', 2. 'aufregen, aufreizen, reizen, aufhetzen', 3. R. 'aufspreizen'. Ide szokták vonni még *ajtó* 'Tür' szavunkat is, ez azonban aligha tartozik ide (l. a 64. sz. szócikket).

Noha az egyeztetés már BUDENZNÉL (NyK. VII, 16; MUSz. 721, 723) felbukkan, voltaképpen csak TOIVONEN „Suom. *uksi* — unk. *ajtó*” cikke óta (Vir. 1916: 165–6) tekintik a m. *aj*, *áj* stb. megfelelőinek a következő szókat: ? *v o g.* (MUNK.: NyK. XXIII, 375) K. *ütex* 'ajtóküszöb', *ütye*, *ütyäl* 'a küszöb irányában' | *z ü r j.* (WUó.) *es* : V., Sz., Pecs. *e džes*, AV. *e džes*, P. *e džes* 'Tür' | *v o t j.* (MUNK.) Sz., M. G. *es*, K. *üs* ua.; (WICHM.) G. *es*, J. *ös* ua. | *f i n n* *uksi* (gen. *uksen*) ua. | *l a p p* N. *uksá*, *-vs-* 'doorway; door, gate'; Wfs. (1516) *uksē* 'Türöffnung'; K. (1692) T. *uks* (gen. *ussi*), Kld., Not., A. *uys*, *uvs* 'Tür' (vö. UOTILA: SUSToim. LXV, 318 és SyrjChr. 75; STEINITZ, FgrVok. 37; FUV. m. ?-lel). — A vogul szó idetartozása csak akkor lehetséges, ha az *üt*-tő eredetibb formája $*u\beta t$ - volt, és ha a $*\beta t$ - kapcsolat fgr. $*-ks$ -re megy vissza (vö. LIIMOLA: SUSToim. 125: 304–7).

2. TOIVONEN (i. h.) a fgr. $*-ks-$ > m. $-j$ - megfelelés egyik bizonyítékát látja a finn *uksi* ~ m. *aj*, *áj*, *ajtó* szóban. Finnugor $*-ks-$ kapcsolatot tartalmazó szavaink száma nagyon kevés. Ilyenek: *máj* ~ finn *maksa* stb., *ívik* ~ finn *juosta* (*juoksen*), R. *fiu* ($*fiü$) ? 'funiculus' ~ mord. *piks* 'Seil' stb. (vö. COLLINDER, CompGr. 100). Ezekből a példákblól láthatjuk, hogy eredeti szóbelseji $*-ks-$ hangkapcsolatú szavainkban nemcsak *j*, hanem *v* is jelentkezik. (*ívik*, $*fiü$?). Ezekben azonban sem a *j*, sem a *v* hangot nem tekinthetjük a $*-ks-$ egyenes folytatójának. A $*-ks-$ hangkapcsolatból ugyanis a (szótagkezdő!) *s* ugyanúgy eltűnt mint a szókezdő $*s$ -hang (vö. COLLINDER: i. m. 99),

a *k pedig spiranzizálódott (*γ), majd beleolvadt a megelőző magánhangzóba. A *k (> *γ) vokalizálódása következtében a fgr. *-ks-t tartalmazó szavaink ma hosszú magánhangzójúak (máj, ívik). Bennük a j, v magánhangzóközi helyzetben keletkezett hiátustöltő hang. Az esetleg szintén ide tartozó R. *fiu* (*fiü < *fiγ) korábbi, diftongusos fokot képvisel. A *-ks- kapcsolattal teljesen egyező fejlődést mutat a fgr. *-kš- is nyelvünkben. Erre csak egy példát idézhetünk: *méh* (N. *mév, méj*) ~ cser. *müks* ~ finn *mehiläinen*. Itt a szótagkezdő š tünt el, a *k spirantizálódása pedig ebben az esetben is hosszú magánhangzót eredményezett (a h, j, v hiátustöltő hang). — Az *aj, áj* alakok közül kétségtelenül a rövid magánhangzós az eredetibb, az *áj* pedig nyúlással keletkezhetett. Ha pedig így áll a helyzet, akkor az *aj* (> *áj*) szó hangtanilag nehezen illik a finn *uksi* megfelelőjéhez.

Az *aj, áj* szónak a finn *uksi*-val és családjával való egyeztetése jelentéstan szempontból sem kifogástalan. Ez az egybevetés ugyanis csak az *ajtó* 'Tür' idekapcsolása esetén látszik jelentéstanilag valamelyest indokoltnak. Az *ajtó* azonban alaktanilag nem magyarázható meg az *aj, áj* főnévből, s ezért aligha tartozik össze vele (l. a 64. sz. szócikket). Mindebből az következik, hogy jelentéstanilag sincs sok alapja annak, hogy a m, *aj, áj* szót a 'Tür' jelentésű finn *uksi* stb. megfelelőjének tartsuk.¹

3. A m. *aj, áj* (*ajak, följaj*) hangtanilag és jelentéstanilag is jól egyeztethető a következő uráli szócsaláddal: o s z t j. (KT. 32) DN *oη* 'Mund, Öffnung (der Tür u. a.), Loch, Tor-, Gatteröffnung', V. *oη*, Trj. *oη*, O. *uη* 'Mund, Mündung (einer Reuse, einer Flasche, eines Flusses u. a.)', Vj. *oη*: *katoypioη* 'Türwand'; (PD. 1580) Ko. J. *oη* 'Mündung' | z ü r j. (WUo.) V. Sz., Lu. *vom*, I. *vom*, Ud. *vem*, P. *em* 'Mund, Öffnung, (I. Ud. auch) Mündung'; (GEN.) KP. *ym* 'Mund' | v o t j. (MUNK.) Sz. *im*, K. *em* 'száj'; (WICHM.) G. *im*, J. MU. *im* 'Mund' | ? c s e r. (RAMST.) KH. *än* 'Mündung'; (PS.) K. *aη* 'Öffnung des Sacks' | m o r d. E. *oη*, *oj*, M. *ov*: *onkst* (tbsz.), *ojks*, *ovks* 'Gebiss am Zaum' | l a p p N. *vuonäs*, -*gη*- 'halter or band on the muzzle of a dog, to prevent it from biting reindeer'; Wfs. (3139) *wy'ön'ästętet* '(einen Hund) mit einem Maulkorbe versehen' || s z a m. j u r. (LEHT. 300) O. *nā*, Nj. *nāη* 'Mund'; j e n. Ch. *ē*, B. *na'* ua.; t v g. *nāη* ua.; s z e l k. *ak*, *āk*, *āη* ua.; k a m. *āη*, *aη*, *āη* ua. (Az osztj., zürj., votj., cser., mord., lp., szam. szók összetartozására vonatkozóan l. TOIVONEN: FUF. XVII, 281; LEHTISALO: FUF. XXI, 8–9; UOTILA: SUSToim. LXV, 57; STEINITZ, FgrVok. 45; FUV.)

A m. *aj, áj* szót és családját a fent felsorolt szókkal — egyéb ide nem tartozó szók társaságában — BUDENZ (MUSz. 723) egyeztette először. Etimológiáját más kutatók is elfogadták (GOMBOCZ: NyK. XXXIX, 256; EtSz.; SzófSz.).

A mord. -*ks* és a lapp -*s* demoninális főnévképző.

Az uráli alapalak **aηe* lehetett (vö. COLLINDER, CompGr. 409). Ebből a kikövetkeztetett alakból a m. *aj, áj* és származékai is levezethetők.

A szóbeljei **η* az ősmagyarban **γ*-vé változott, majd intervokalikussá helyzetben (vö. birtokos személyragos R. *ája*: *Peteraya* stb., képzett alakok:

¹ A vog. *ütęx* 'ajtóküszöb' szónak a finn *uksi* családjával való összefüggése — mint láttuk — nem bizonyos. Ezért lehetséges, hogy a finn *uksi* stb. nem a finnugor, hanem a finn-permi korból való, s minthogy valamennyi nyelvben ajtót jelent, az sem lehetetlen, hogy eredetileg is ez volt a jelentése. Ezzel szemben az uráli eredetű finn *ovi* 'Tür' megfelelői között az általánosabb 'nyílás' jelentés is előfordul (etimológiáját l. FUV.; SKES.), ami feltétlenül arra utal, hogy a szó jelentése eredetileg is általánosabb lehetett.

ajak, följajal, följajaz) kiesett, s az ily módon létrejött hiátust hiátustöltő *j* handoldotta fel. Az eredeti * η (> ősm. * γ) helyén ugyanilyen hiátustöltő *j*-t találunk *fő, fej (feje), nő (neje), vő (veje)* szavainkban is. Hiátustöltő *j* előfordul fgr. *k*, tör. *k*, γ (> ősm. * γ) helyén is: *ajtó (ajtaja)* < **ajtáya, mező (mezeje)* < **mezeyü, tető (teteje)* < **teteyü; báj, bájos* < őcsuv. **bayy apró (apraja)* < *őcsuv. **opray*.

Az *ajak* -*k* eleme kicsinyítőképző. A R. *főljajal, följajz* denominális -*l*, illetőleg -*z* igeképzős származék.

Az egyeztetés jelentéstanilag is valószínű. A feltehető eredeti 'Öffnung' jelentésből a m. *aj, áj* és származékainak valamennyi jelentése ('Kerbe', 'Tal, Schlucht', 'Lippe', 'aufspreizen' stb.) megmagyarázható.

K. PALLÓ MARGIT (NyK. LXV, 180—4; l. még EtSz.) az *aj, áj* alakok közül csak az *aj*-t tekinti finnugor eredetűnek, míg az *áj*-t — az *áj* igével együtt — egy török **öj* ~ *öj*-nomen-verbum tőből magyarázza (vö. türkm. *öj* 'ложбина, котловина', *öj*- 'долбить'). Az *áj* törökből való származtatása azonban a vokalizmus szempontjából (tör. *ö* ~ m. *á*) nem látszik valószínűnek (vö. EtSz.). A hangtani nehézségre K. PALLÓ MARGIT is (i. h. 184) utal.

64. Magyar *ajtó* 'Tür'

1. BUDENZ (NyK. VII, 16; MUSz. 721, 723) óta a kutatók — ha némi fenntartással is — azon a véleményen vannak, hogy *ajtó* 'Tür' szavunk az *ajak* 'Lippe', *felajz* l. '(Bogen) spannen', 2. 'aufregen, aufreizen, reizen, aufhetzen', 3. R. 'aufspreizen' alakokkal együtt, a R. N. *aj, áj* l. 'Kerbe', 2. 'Tal, Schlucht' szócska származéka. Az *aj, áj* szócsoportot a finn *uksi* (gen. *uksen*) 'Tür' szóval és családjával hozták kapcsolatba (TOIVONEN: Vir. 1916: 165; UOTILA: SUSToim. LXV, 318 és SyrjChr. 75; STEINITZ, FgrVok. 37; FUV.; LIIMOLA: SUSToim. 125: 304—7). De a m. *aj, áj*, finn *uksi* stb. szók etimológiai összehasonlítása aligha valószínűsíthető (erre vonatkozólag l. a 63. sz. szócikket), s az *ajtó*-t sem tekinthetjük az *aj, áj* származékának, minthogy ez alaktani akadályba ütközik. Az *aj, áj* ugyanis főnév, az *ajtó*-beli -*t* igeképző pedig igei alapszóra utal. Erre a nehézségre az EtSz. és a SzófSz. is felhívja a figyelmet. Ha mégis elfogadnánk ezt a magyarázatot, akkor fel kellene tennünk, hogy az *aj, áj* főnév eredetileg nomen-verbum volt. Erre azonban a rokon nyelvi megfelelők (l. a 63. sz. szócikket), melyek mind főnevek, egyáltalán nem jogosítanak fel bennünket. Teljesen indokolt tehát, ha *ajtó* szavunkat az *aj-, áj*-tól különválasztjuk és eredetét más irányban keressük.

2. *Old*, R. *ód* szavunkat legutóbb a finn *avata* 'öffnen, aufmachen' családjával egyeztetettük (NyK. LXVII, 124). Kimutattuk, hogy az *ód* — a mai *old* alak téves regresszió útján keletkezett — -*d* eleme gyakorítóképző, az *ó*- < ómagyar *ou*- < ősmagyar **ay*- tőszó pedig szabályos folytatója a rokon nyelvi szók alapján feltehető fgr. **ana*- alapalaknak. A kikövetkeztetető alapnyelvi jelentés 'lösen, öffnen, aufmachen' lehetett. Nos, ebből a fgr. **ana*- > ősmagyar **ay*- hangalakú és 'lösen, öffnen, aufmachen' jelentésű igei alapszóból -*t* műveltető képző (**ayt*- > **ayt*- > *ajt*-) és -*ó* igenévképző hozzájárulásával jól meg lehet magyarázni *ajtó* szavunkat. A 'lösen, öffnen, aufmachen' alapjelentésből könnyen megérthető a magyar szó 'Tür' jelentése.²

² Az *ajtó* szónak itt előadott magyarázata csirájában megtalálható már BUDENZÉ is (MUSz. 723). Ő azonban a magyar szó megfelelői közé sorolta nemcsak a finn *avata*

65. Magyar *edz* '(Stahl) härten, zementieren'

I. A mai köznyelv elsősorban átvitt értelemben használja ezt a szót: 'abhärten, stählen; (Sport) trainieren'. Megvan azonban a kovácmesterség műszavai között is: 'Stahl härten, zementieren'. Átvitt értelmű használata is ebből a konkrét jelentésből fejlődött ki. A szóra vonatkozó régi nyelvi adatok: 1530–31: az gywlőseeg mondathyk *meg egyzeth* haragnak (ÉrsK. 191); 1585: retingo — *Meg edzem*, ismet el boritom (Cal.); 1699: Mégis hyan tezczik, hogy ha jól nem *edczik* a szükségessébb fegyvert (Felv.: Dics. 33); XVIII. sz.: *ecczenyi* (KecskK.: ÖtvM. 299, 324); 1708: *Edzeni* (PP.); 1792: *Edzeni, ödzeni, ötfzeni*, (SzD.²); 1833: *Edz* (*ödz*) (Kassai, II, 23).

CSÜRY (MNy. XXIV, 90) szerint *edz* szavunk a R. *öt-* 'önteni' ige -sz képzős származéka. Az *ötszeni* > *ödzeni* zöngésülésre vö. *petszeni* > *pedzeni, játszik* > N. *jádzik*. Ez a származtatás aligha fogadható el (vö. SzófSz.). Az *edz* ige a köznyelvben (ÉSz.) és a nyelvjáráásokban vagy nyílt *e*-vel, vagy *ö*-vel hangzik: ÚMTsz.: *edzett víz* (Ormánság), *edzett* (Tolna m.), *edzőüdik* (Szilágy m.), *ödött* (Pest m.), *átödötték* (Szolnok m.); *edz, eddz* (SzamSz.); *edz* (SzegSz.).³ A változatok közül kétségtelenül a nyílt *e*-s az eredetibb, az *ö*-s alakok szórványos *e* > *ö* labializáció eredményei. A hangsúlyos szótagbeli nyílt *e* ugyanis az *ö*-ző nyelvjáráásokban szórványosan *ö*-vé labializálódhatik. Például: (*kese-rű* >) *köserű*, *köserűő* (Vas és Zala megye nyugati része), (*emel* >) *ömel* (Észak-nyugat Dunántúl, Csallóköz és környéke), (*este* >) *öste, östē, östō* (Erdély). (Ezek az adatok a Magyar Nyelvatlasz anyagából valók.) IMRE SAMU kollégám szíves szóbeli közlése szerint a *fej* ige Felsőőrben *főj*-nek hangzik. Az *e* > *ö* labializációra a régi nyelvből is idézhetünk példákat: (*evez* >) 1562: *övez* (Helt.: UT. Q8), N. *övedző* (MTsz.); (*keserű* >) 1598: *kösserű* (Decsi: Adag. 33). Mindebből az következik, hogy az *edz* nyílt *e* hangja miatt nem eredeztethető a R. *öt-* 'önt' igéből.

JUHÁSZ JENŐ (MNy. XXXI, 148) az *edz*-nek az *öt-* igéből való származtatását azért vonta kétségbe, mivel a legrégebb adatok *-dz*-t tartalmaznak (*edz, ödz*), az *ecczenyi, ötszeni* alakok pedig csak a XVIII. században tűnnek fel. Ez valóban figyelemre méltó ellenérv, mindazonáltal nem szabad elfelejtenünk, hogy *edz* szavunkra a régiségből nagyon kevés adatunk van. Ezért az sem lehetetlen, hogy — kései előfordulása ellenére — mégis az *etszenyi, ötszeni* képviseli az eredetibb állapotot, a korábban felbukkanó *edzeni* pedig korai, szórványos zöngésülés eredménye (*e* jelenségre vö. BÁRCZI, Htört.² 159, 164). — JUHÁSZ JENŐ (i. h.) az *edz* igét a R. *igy* ~ *ügy* 'víz, patak, folyócska' jelentésű szavunk -z képzős származékának tartja. Ennek a magyarízathatn szintén hangtani akadálya van. Az *edz* eredeti nyílt *e*-je miatt nem származtatható a kihalt *igy* ~ *ügy* szóból. Ezenkívül ez a magyarázat jelentésstanilag is valószínűtlen. Az *igy* ~ *ügy* szócska ugyanis a régi nyelvben kizárólag földrajzi nevekben fordul elő, feltehetőleg 'patak, folyócska' jelentésben. (I. NySz., OklSz.). Ebből pedig jelentésstanilag nem magyarázható meg az *edz* ige.

2. Mint látjuk, mindkét eddigi szóhajóhető megfejtési kísérlet nehézségekbe ütközik. *Edz* szavunk mégsem ismeretlen eredetű, mivel az obi-ugor

'öffnen' igét, hanem a finn *uksi* 'Tür', *ovi* ua. és az osztj. (AHLQV.) *унχ* 'Mündung' szókat és családjukat is.

³ A NySz. és az EtSz. címszóként megadott *édz* alakja valószínűleg téves.

nyelvekben találunk olyan szókat, amelyekkel a magyar szó mind hangtani, mind jelentéstani szempontból jól egyeztethető: v o g. (KANN.—LIIM.: MSFOu. 134: 58, 59, 233) AK. *öät-*: *öätäm kër* 'das gehärtete Eisen' (*kër* 'Eisen'), KK. *öät-*: *öätäm kër* ua., KK. *kërmä öätäläm* 'железо калю' | o s z t j. (KT. 106) DN. *ättä* 'empfindlich werden', V., Vj. *ättä* 'empfindlich werden (Zähne) (V.); härten (Eisen) (V., Vj.)', Trj. *ätärz* 'empfindlich werden (Zähne)', Ni. *attaptata*, Kaz. *attati*, O. *ättätä* 'härten (Eisen)'.

Az obi-ugor nyelvek alapján feltehető nyílt *ä-nek a m. e (ε) szabályosan felel meg. Ha a magyarban korábbi *etsz-* (*etszenyi*, *ötszeni*) alakból indulunk ki, akkor szóközépi mássalhangzóul gemináta *-tt- hangot tehetünk fel (a m. -sz gyakorító igeképző). Az *etsz-*ből az *edz* zöngésüléssel jöhetett létre (l. fentebb). Ha viszont az *edz* alakból indulunk ki, akkor ennek *dz*-je z-ből keletkezhetett affrikálódással (a z > dz hangváltozása vö. BÁRCZI, Htört.² 159). Ebben az esetben a z hang (*ez > edz) ugor *-t-re mehet vissza. Ennek az obi-ugor szók -t-je is megfelelhet. — Az ugor alapalak *ättš- vagy *ättš- lehetett.

A magyar és az obi-ugor szók jelentése ugyanaz. Egyeztetésünk a művelődéstörténettel sincs ellentétben. Tudjuk, hogy az ugarság — *vas*, *arany*, *ön*, *ólom* stb. szavaink tanúsága szerint — ismerte a fémeket. Következésképpen ezek kezdetlegesebb megmunkálása, tehát a vas keményítése, edzése sem lehetett tőlük idegen (vö. HAJDÚ, MKE. 51—2).

66. Magyar *émelyeg* 'Übelkeit empfinden'

1. A m. *émelyeg* 'Übelkeit empfinden' eredetével legutóbb MIKOLA TIBOR (NyK. LXV, 406—7) foglalkozott. A következő szókkal egyeztette: z ü r j. (WUo.) V., Sz., Lu., I., Ud. *jum* 'süsser Teig aus Mehl (und Malz) zum Brauen von Bier und Dünnbier (V., Sz., Lu., Ud.), Süssigkeiten, Süsse (I.)'; Sz. Lu. *jumol*, V. Ud. *jumov*, I. *jumö* 'süß, schmackhaft, (Ud., I. auch) Teig aus Roggenmalz' | v o t j. (MUNK.) Sz. *jumal*, K. *đumal* 'édese; kovásztalan, nem savanyított'; (WICHM.) G., J. *jumal*, J. *đumäü* 'süß, ungesäuert' | f i n n *imelä* 'süßlich, ekelhaft' | l a p p N. *ämiidit*, *hämiiidet* 1. 'have a very sweet taste', 2. 'have a very delicious taste'.

Ez az egyeztetés aligha fogadható el. Az még nem volna leküzdhetetlen akadály, hogy az *émelyeg* és a vele összekapcsolt finnugor szók csak eredeti nomen-verbum esetén tartozhatnának össze. (A m. -g képző igei alapszóra utal, a finnugor szók pedig névszók. A lapp -iidit denominális igeképző.⁴) Súlyosabb a jelentéstani nehézség: a rokon nyelvi szóknak 'süß, süßlich' jelentése van, a magyar szónak ilyen jelentése sem a régi, sem a mai nyelvben nem mutatható ki.

2. Az *émelyeg* valószínűleg belső keletkezésű szavaink közé tartozik. Magyarázatunkhoz nézzük meg előbb a szó régiségbeli és népnyelvi változatait: 1585: *emelygök*, *Fölemölyödöm* (Cal.); 1640: *Felémelyétik* gyomrokat (Megy.: SzA Öröme. Előb. 5); 1645: Gyomorbéli *emelődés* (Web.: Amul. 94); 1695/1751: *Felémelyedvén* a gyomra, akádozni kezd (Hall. Hist. II, 262, 32); N. *imölyög* (Nyr. XXXVI, 382). Valószínűleg igaza van KASSAINAK (II, 81), aki *émelyedik* szavunkat az *emelkedik* 'sich erheben' igéből származtatja.

⁴ „iidit... danner intransitive verber som betegner en bestemt lukt eller smak [„iidit... intransitív igéket, képez, amelyek meghatározott szagot vagy ízt jelölnek]” (NIELSEN, Lærebok i Lappisk I, 249).

Ugyanígy: *émelyeg* < *emeleg* 'fel-felemelkedik meg leereszkedik' (BALLAGI). Az 'emelkedik' → 'émelyeg' jelentésváltozásra vö. még 1788–9: mert a gyomrom is *emelkedik* már szavaira (Magyar Museum I, 245, a NSz. gyűjtéséből). Az *émelyeg* az *emeleg*-ből szóhasadás útján jöhetett létre: a hangalaki elkülönüléshez jelentésmegoszlás társult.

KASSAI magyarozatát jelentéstani szempontból az EtSz. is elfogadhatónak tartaná, de úgy vélekedik, hogy az *émelyedik* zárt *é*-je (vö. N. *imölyög*) miatt nem származhatik az *emeledik*-ből. Ez az ellenvetés ma már nem fogadható el, mivel szavunk első szótagbeli *é* (> *i*, *i*) magánhangzója könnyen megmagyarázható nyílt *e* (*e*)-ből. A nyúlással és zártabbá válással keletkezett *émelyeg* (< **emeleg* < *emeleg*) stb. — mivel nem váltakozott rövid nyílt *e*-vel — az *i*-ző nyelvjárásokban átkerült az *i*-ző alakok közé. Az *é* > *i* hangváltozás minden olyan *é*-töví szónál végbemehet, amelynek nem világos a kapcsolata nyílt *e*-ző alakpárjával. Például: *bél* : *bíles*, *ész* : *iszrevesz*, *két* : *kítes*, *kéz* : *kizbesít*. Ez nem csupán a legújabb időben, hanem már a XVI. században is megtörténhetett (az *i*-zésről l. FÜR ISTVÁN, Az *i*-zés állapota 94; SULÁN: MNy. I, 26–9; KÁLMÁN: MNy. I, 162). Az *emeleg* > *émelyeg* stb. szóban *l* > *ly* palatalizáció történt (vö. BENKŐ, LyTört. 19; BÁRCZI, Htört.² 160).

67. Magyar *hús* 'zwanzig'

1. *Hús* számnevünknek az obi-ugor és a permi nyelvekben vannak megfelelői: v o g. (MSz.) KL. *khus* 'hús; zwanzig'; (KANN., WV. 120) TJ., TCs. *kos*, AK. *χos*, KK. *k_oos*, FK. *k_ous*, P., ÉVag. *kus*, AL. *kus*, FL., Szó. *χus* ua. | o s z t j. (KT. 343) DN., Ni. *χus*, V., Vj., Trj. *kos*, Kaz. *χos* [o: *χos*], O. *χos* ua.; (PD. 584) Ko. *χus*, J. *kos* ua. | z ü r j. (WUo.) V., Sz., Pecs., Lu., Le., Ud. *kiz*, I. *kiz*, *kiz* ua.; | v o t j. (MUNK.) Sz. *kiz*, Kaz. *kéz* ua.; (WICHM.) G. *kiz*, J. *kiz* ua. (GYARM., Aff. 179, 217; HUNFALVY, VogF. 262; MUSz. 123; ÁKE. 220, 278, 606, 647; NyH.[?]; UOTILA, SyrjChr. 98; STEINITZ, FgrVok. 44).

2. A felsorolt kutatók általában a fenti etimológiai összefüggésbe vonják a mord. (PAAS.) E. *komš*, M. *komš*, *komš* 'zwanzig' számnevet is. A *hús* stb. számnevet LINDSTRÖM (Försök att visa grammatikaliska formers uppkomst i finska språken 1847 : 37) 'két tíz' jelentésű elhomályosult összetételnek tartotta. Ugyanígyen eredetűnek magyarozta BUDENZ is (MUSz. 123). A mord. *komš* alapján a szócsalád eredeti alakjául **k_omšs* alakot tett fel, ahol a *k_o* (*ko*-) a *két* mélyhangú párja volna, a *-mšs* (mord. *-mš*-) elemben pedig ugyanaz a 'tíz' jelentésű számnév lappangana, mint ami a következő permi számnevekben van meg: zürj. *kekja mš* '8', *ekmš* '9', *nelamš* '40', *votj. ukmš* '9' stb.

BUDENZ magyarozata ma már nem fogadható el. A mord. *komš* alapján feltett szóbelseji *-*m*- az obi-ugor nyelvekben megmaradott volna. A m. *hús* stb. alapján kikövetkeztethető szóbelseji *-*s*-nek nem felelhet meg a permi *-mš* (*ekmš* '9') *s* hangja. De nem egyeztethető a *-mš* *-s* elemével a mord. *komš* szóvégi *-s* hangja sem. — A LINDSTRÖM—BUDENZ-féle származtatást WICHMANN (SUSToim. LII, 340–8) nem fogadta el. Véleménye szerint a *hús* eredetileg valamilyen határozatlan mennyiséget jelölt, s csak később vált volna '20' jelentésűvé.

REISMAN ELEK (MNy. XXX, 93–6) a korábbi nézetekhez képest teljesen újszerű magyarozatot kísérel meg. EWALD FETTWEIS (REISMANNAI: FELT-

WEIS) „Das Rechnen der Naturvölker” (Leipzig, 1927: 56—7) című munkája alapján felteszi, hogy a m. *húsz* stb. számnévben — számos más nyelv ’húsz’ jelentésű számnevéhez hasonlóan — egy ’ember, férfi’ jelentésű szó rejlik. Véleménye szerint a m. *húsz*, mord. *komás*, *komás* stb. etimológiailag összefügg a m. *hím* 1. ’Männchen, das männliche Tier’, 2. ’männlich’ szóval és annak rokon nyelvekbeli megfelelőivel. A finnugor alapnyelvre kikövetkeztetett „*kams* ’húsz’ annyi volna, mint finnugor **kams* ’férfi’ + valami -*s* elem, amelynek a szerepe egyelőre homályos” (96). REISMAN magyarázata módszer-tani szempontból valószínűnek látszik, de hangtani nehézségekbe ütközik. A feltett, szóbeljei -*m*-t tartalmazó alapalakból ugyanis az obi-ugor számneveket (vog. TJ. *kos* stb., osztj. DN. *χus* stb.) nem lehet megmagyarázni.

Legutóbb KOVÁCS FERENC több helyen is foglalkozott *húsz* számnevünk eredetével (NyK. LXI, 65—78; LXII, 119; ALH. VIII, 343—60; ALH. X, 127; NytudÉrt. 40. sz.: 211—4). KOVÁCS tulajdonképpen REISMAN elgondolásából indul ki, de a m. *húsz* stb. számnevet nem a *hím* szóval és családjával, hanem a következő szamojéd szócsaláddal kapcsolja össze: jur. (CASTR.) *hāsawa* ’Mann, Jurak, Samojede’, (LEHT. 173) O. *χāsαββω* ’Mann; Ehemann; Samojede’; jen. (CASTR.) *kāsa* ’Mann’; tvg. (uo.) *kuajūmu* ua.; kam. (DONN.) *kuza*, *kuza* ’Mensch’. Ez a származtatás nem lehetetlen, a szamojéd adatok alapján feltehető **kuśa* alapalaknak ugyanis a m. *húsz* stb. számnév hangtanilag megfelelelhet. Az egyeztetésnek azonban bizonyos nehézségei vannak. A sham. jur. *hāsawa* stb. szóval egybevethető ’ember, férfi’ jelentésű szó a finnugor nyelvekből nem mutatható ki, ezért a szamojéd szócsalád uráli eredetét nem tekinthetjük kétségtelennek. Ez a körülmény a szamojéd szónak a m. *húsz* családjával való összefüggését feltétlenül bizonytalanná teszi.

3. Az uráli nyelvekben találunk olyan szócsoportot, amelynek ’ember, férfi’ jelentése mind a finnugor, mind a szamojéd nyelvekben kimutatható, s amely a m. *húsz* stb. számnévvvel is kapcsolatba hozható. Mielőtt ezeknek az összefüggéseknek a tárgyalására rátérnénk, vizsgáljuk meg közelebbről ezt az ’ember, férfi’ alapjelentésű szócsaládot.

Az itt következő szók etimológiailag összetartoznak egymással: v o g. (MSz.) É. *χoj*, *χuj* ’hím; Männchen’ | osztj. (KT. 279) DN. *χoj* ’Mann; Ehemann’, V. Vj. *ku* ’Mann, Mannsperson; Mann (Gatte) (V.), Gatte; (auch in einigen Tiernamen)’, Trj. *ko* ’Mann, Mannsperson; Ehemann’, Ni. *χu*, Kaz. *χo* ’Mann; Gatte; Männchen . . .’, O. *χoj* ’Mann; Gatte; männlich’ | l a p p K. (GEN. 131) T. *kijj*, Kld., A. *kujj* ’Ehegatte’ || s z a m. j u r. (LEHT. 165) O. *χājjūppā*, Lj. *kidiōppō* ’verheiratet, verehelicht sein [eine Frau]’ (GYARM., Aff. 198—9; MUSz. 99, 393; VglWb. 337; MUNKÁCSI: NyK. XXIII, 120; XXV, 182; Beitr. 52; LEHTISALO: SUSToim. LVIII, 133; FUV.).

Az uráli alapnyelvre kikövetkeztethető **koje* alapszó (vö. COLLINDER, CompGr. 406) denominális *m* névszóképzős származékai a következő szók: m. *hím* 1. ’Männchen, das männliche Tier’, 2. ’männlich’ | v o g. (AHLOV.) *qaim* ’Männchen’; (MUNK.: NyK. XXV, 182) É. *χājim*, K. *khōjem* ’hím madár’; (MSz.) KL. *khum* ’ember, férfi’; (KANN., WV. 185) TJ., TCs. *kóm*, AK. *χom*, KK. *kom*, FK. *k_oum*, AL., KL. *kum*, P., ÉVag., DVag. *kum*, FL., Szó. *χum* Mann’, AK. *χomaj*, KK. *komaj*, FK. *kemaj*, P. *kimaj* - ’sich verheiraten (von der Frau)’, *kim* ’Ehemann’ | ? z ü r j. (WIED.) *kom* : *kom-mu* ’die Gegend von Solikamsk u. Tscherdyn’; (WUO.) *komi* ’Syrjäne, Permjaké’ | ? v o t j. (WIED.) *kum* : *sara-kum* ’Syrjäne’ || s z a m. s z e l k. (CASTR.) *kume*, *kum*, *kup*, *kop* Mensch’ (MUSz. 99; BALASSA: NyK. XXIV, 274; SETÄLÄ: FUFU. XII, 16;

SUSAik. XXX/5: 88; Beitr. 14, 52; ZSIRAI, FgrRok. 208; FUV.; COLLINDER, CompGr. 142, 158). Az itt felsorolt szók ősi képzések lehetnek, az *-m* képző előtt a többeli *j* — a vog. *qaim*, *χājim* alakok kivételével — vokalizálódott (vö. COLLINDER, CompGr. 142). A vog. *qaim*, *χājim* megőrzött szóközépi *j* hangja miatt talán a vogul nyelv külön élete folyamán keletkezett származék a *χoj*, *χuj* 'hím' szóból. A m. *hīm* szóban **oj* > **ij* > *i* változás történt (vö. COLLINDER: i. m. 158).

Az uráli **koje* alapszó denominális *r* névszóképzős származékainak tartják a következő szókat: m. *here* 1. '(Biene) Drohne', 2. 'Hode' | v o g. (MSz.) KL. *chor* 1. 'hím', 2. 'bika, rénbika, szarvasbika, csödör'; (KANN., WV. 95) TJ. TCs. *kār*, AK. *χār*, TG., KK., FK., AL., KL. *kēr*, P., ÉVag. DVag. *ker*, FL., Szó. *χār* 'Männchen, Renntierochse' | o s z t j. (KT. 328–9) DN. *χor* 'männliches wildes od. zahmes Renntier', V.Vj. *kar* '(unverschnittener) Ochs, Renntierochs; Hengst (V.), Ochs, (wilder) Renntierochs; Hengst', Trj. *kār* '(unverschnittener) Ochs, (wilder) Renntierochs; Hengst', Ni., Kaz. *χor* 'Männchen (Renntier, Hund) (Ni.), männliches Renntier; männlich (Pferd, »Kuh«, Hund, Schaf, Schwein) (Kaz)', O. *χar* 'männliches Renntier; männlich (jedes beliebige Tier)' | z ü r j. (WUo.) I. *kjr* 'männlicher Hund', *k-pon*, Sz., Lu., Le. P. *kjr-pon* ua. | f i n n *koira* 'Hund', *koiras* 'Männchen bei Tieren' || s z a m. j u r. (CASTR.) *höra* 'Renntierochs', *hörie* 'Renntiermännchen', (LEHT. 191) O. *χōra* 'Männchen, wilder Renntierbulle, Stier; Hengst, Widder; Fischmilch'; j e n. (CASTR.) B. *kura*, Ch. *kuða* 'nicht verschnittenes Renntier'; (uo.) t v g. *kuru* ua.; (uo.) s z e l k. *kor* 'Stier; Hengst'; (DONN.) *kōra*, *kōra* 'Ochs, Männchen' (vö. HALÁSZ: NyK. XXIII, 31; SETÄLÄ: FUFU. XII, 119; SUSAik. XXX/5: 51; Beitr. 52; UOTILA: SUSToim. LXV, 381; HAJDÚ: SUSAik. LIV/1: 55; N. SEBESTYEN IRÉN: I. OK. I, 367; ALH. I, 293; FUV.; SKES.). A többeli *j* az *r* képző előtt — a finn *koira* kivételével — valamennyi nyelvben vokalizálódott (vö. COLLINDER, CompGr. 123, 158).

4. A fent tárgyalt 'ember, férfi' alapjelentésű uráli **koje* szó lehet meg a m. *húsz* számnévben és obi-ugor, valamint permi megfelelőiben. A szóvégi m. *-sz*, obi-ugor *-s*, permi *-z* elem uráli **s*-re vagy **č*-re mehet vissza. Ennek az eredeti funkciója homályos. Lehet, hogy valamilyen képző, de az is lehetséges — sőt valószínűbbnek látszik —, hogy az uráli **či* ~ **če* mutatónévmással azonos: o s z t j. (KT. 895) V. *ti* 'der dort', Ni. *ši* 'der (nicht sichtbar)', O. *ši* 'der dort' stb. | c s e r. (WICHM.) KH. *sē-de* 'der, jener (wovon die Rede war od. was sichtbar ist)' | m o r d. (PAAS.) E. *še*, M. *še* 'jener; dieser da; der, derjenige' | finn *se* 'der dort; jener' || s z a m. j e n. (CASTR.) *se-deo* 'der, jener; t v g. (uo.) *se-te* 'er'; k a m. (DONN.) *šē* 'der dort' (vö. Beitr. 142; FUV.). Az uráli **či* ~ **če* mutatónévmás feltehetőleg determináló szerepben járulhatott az alapszóhoz.⁵ A *húsz* stb. előzményeül **kojēs* alapalakot következtethetünk ki. Ennek eredeti jelentése 'az ember (azaz: az ember kéz- és lábujjai együtt)' lehetett. A szóbeljei *j* a *č* előtt ugyanúgy vokalizálódott, mint az uráli **koje* fentebb tárgyalt *-m*, illetőleg *r* képzős származékaiban is. A szóbeljei *j* eltűnésére, illetőleg vokalizálódására vö. COLLINDER, CompGr. 112 kk.

⁵ A **či* ~ **če* mutató névmás bizonyára már a finn-ugor korban agglutinálódott az alapszóhoz, legalábbis erre látszik utalni az a körülmény, hogy a *j* a *húsz* valamennyi megfelelőjében eltűnt. A **či* ~ **če* korai agglutinációja mellett szól talán az is, hogy a **č* hangnak a '20' jelentésű obi-ugor számnévekben *-s*, az osztják mutató névmásban pedig jésített *š* felel meg.

Az uráli **koje* alapszó *m* képzős származéka (m. *hím* ~ vog. *γum* stb.) lehet meg a mord. *komás*, *komś* 'zwanzig' számnévben (erről l. REISMAN ELEK: MNy. XXX, 93—6; KOVÁCS FERENC: NytudÉrt. 40. sz. 211—4).

A szóvégi *-ś* elem KOVÁCS (i. h. 214) szerint valamilyen képző vagy pedig a mord. *-ś* határozott végartikulussal azonos (pl. *moda* 'föld': *modas* 'a föld'). Az utóbbi nézet lényegét tekintve megegyezik a mi fentebb kifejtett véleményünkkel. Ismeretes ugyanis, hogy a mord. *-ś* végartikulus a mord. E. *še*, M. *še* (< uráli **ci* ~ **ce*) mutatónévmásból keletkezett. Véleményünk szerint azonban a **ci* ~ **ce* mutatónévmás a mordvin számnév esetében sem a mordvin nyelv külön életében — miként KOVÁCS gondolja —, hanem már a finnugor korban agglutinálódhatott az alapszóhoz.

5. Egyfelől az ugor-permi, másfelől a mordvin '20' jelentésű számnévből arra következtethetünk, hogy a szónak a finnugor alapnyelvben két alakváltozata lehetett: egy *-m* képző nélküli (**kojés*), amelyből az ugor és a permi alakok keletkezhettek, és egy **kojmšćš*, amelyből a mord. *komás*, *komś* számnév lett. *Húsz* számnévünknek itt bemutatott etimológiájában — mint az ilyen jellegű etimológiákban általában — sok a feltevés, de magyarázatunk talán mégis valószínűbb, mint a sam. jur. *hāsawa* stb. szóból való származtatás. Az uráli **koje* alapszónak ugyanis, amelyből a m. *húsz* stb. számnéveket eredeztettük, mind a finnugor, mind a samojéd nyelvekben gazdag családja van. Ezzel szemben a sam. jur. *hāsawa* stb. uráli kori volta egyáltalán nem bizonyítható. A kikövetkeztethető finnugor **kojés* alapalakból az ugor és a permi számnévek hangtanilag is jól megmagyarázhatók. Talán az sem lényegtelen mozzanat, hogy ha a feltett *koje* 'ember, férfi' alapszóból indulunk ki, akkor az ugor-permi és a mordvin '20' jelentésű számnévek szerkezeti hasonlóságát (alapszó + *ćš* elem, illetőleg alapszó + *m* képző + *ćš* elem) s végső fokon azonos eredetét is nagy valószínűséggel tudjuk magyarázni és talán — igazolni.

68. Magyar *hős* 'Held'

1. *Hős* 1. 'Held', 2. R. N. 'junger Mann', 3. R. N. 'der Zukünftige, Bräutigam, Freier' szavunknak a régiségben és a népnyelvben ilyen alakváltozata vannak: 1206: *Heus* szn. (NySz.); 1211: *Huus* szn. (uo.); 1400—10: *heus* (BesztSzej.); 1450 k.: Nemy ygen zep *heus* (juvenis) yewue az kappura (JókK. 14); 1506: *hěss* (Helt.: Mes. 136); N. *hės*, *hiės*.

Az a nézet, amely szerint a m. *hős* a *hő*, *hév* főnév melléknévi származéka, tehát a *heves* alakváltozata volna (vö. TRÓCSÁNYI: NyK. XLV, 336), aligha fogadható el. Sokkal valószínűbb, hogy szavunk a következő szókkal tartozik össze: v o g. (AHLOV.) *quś*, *quš*, *quč* 'Diener'; (VNGy. II, 440, 644) É. *χūs* ua.; (MTR.) É. *χusanā* 'férficselédei' (KANN.—LIIM.: SUSToim. 109: 703) Szo. *χūs* 'Diener, Arbeiter' || s z a m. s z e l k. (CASTR.) N. *kaž*, KO. *koč*, FO. *koče*, NP. *koč*, B. *kěč*, Ta. *kěče* 'Arbeiter, Leibeigner, Knecht' (vö. TOIVONEN: FUF. XIX, 142; XXXI, 131). — A TOIVONEN (FUF. XXXI, 31) által idevont cser. (WICHM.) U. *kā tšē*, B. *ka tše* 'Bräutigam (U., B.); Bursche (U.)' E. ITKONEN (UAJb. XXVIII, 61) szerint csuvas jövevényyszó, s ezért nem tartozhatik ide. A ZSIRAITÓL (NyK. LIII, 68) tévesen idekapcsolt osztj. V. *kpsi* 'Mensch. Mann' és sam. jur. *hāsawa* 'Mann, Jurak, Samojede' szóról l. TOIVONEN (uo.). COLLINDER (FUV.) a *hős*-t a cseremisiz szóval egyezteteti, a vogul és a szelkup szót kérdőjellel kapcsolja hozzájuk.

2. Ez az egyeztetés a konsonantizmus szempontjából kifogástalan, de a magánhangzó-megfelelés magyarázatra szorul. A vogul és a szelkup szó ugyanis eredeti veláris magánhangzóra utal. Ennek a magyarban szabályszerűen szintén veláris hang felel meg. A nyelvtudományban régóta ismertes, hogy a mássalhangzók hatással vannak a környező magánhangzókra és azokon bizonyos változásokat idézhetnek elő. Mármost nagyon valószínűnek tartom, hogy bizonyos finnugor palatális mássalhangzók (*j, d', é, ñc stb.) a magyar nyelvben (feltehetőleg az ősmagyar korban) szorványosan palatalizálták a megfelelő mély magánhangzót. Ezzel a jelenséggel egy későbbi dolgozatomban részletesebben szeretnék foglalkozni. Most csupán röviden érintem a kérdést, elsősorban *hős* szavunk etimológiája szempontjából. Tudjuk, hogy a m. *here* 'Drohne; Hode' a finn *koira* 'Hund' stb. szókkal tartozik össze (l. FUV.). A szócsalád az uráli **koje* alapszó (vö. osztj. DN. *χoj* 'Mann; Ehemann', lapp K. *kujj* 'Ehegatte' stb.) *r* névszóképzős származéka (l. még a 67. sz. szócikkben). A *here* szóban az eredeti mély magánhangzó — nyilvánvalóan a **k* > *χ* változás után — a szóbeljei *j* hatására magashangúvá vált, a *j* pedig eltűnt (vö. COLLINDER, CompGr. 123, 158). Ugyanígy magyarázható a palatális magánhangzó *hegy mese, vejsze ~ vész, vessző* stb. szavainkban is. — A m. *hős* stb. uráli előzményéül COLLINDER (CompGr. 406) **kaća* alakot tesz fel. A kikövetkeztethető első szótagbeli *a* hangnak a vog. *ū* (< ősvog. **ū*) és a szelk. *a, o* szabályosan felel meg (a B., Ta. nyelvjárásban **a* > *é* a **é* hatására). A mondottak értelmében az eredeti mély magánhangzó a magyarban — a *k* > *χ*-hangváltozás lezajlása után — a szóbeljei **é* hatására magashangúvá vált (**i*). A feltehető ősmagyar **χičš* vagy **χišš* alakból a mai köznyelvi *hős*, R. *hűs* és N. *hés, hiés* alakok mind megmagyarázhatók.

69. Magyar *nyújt* 'strecken'

1. *Nyújt* 1. 'strecken', 2. 'darreichen, darbieten', 3. 'in die Länge ziehen, dehnen' [1300 k.: *kyniuhhad* (ÓMS.); 1450 k.: *ō* hoziaia *noitanja* az aran vazzót (BécsiK. 59); N. *nyújt* (MTsz.); *nyúl* 1. 'greifen, anrühren, berühren', 2. 'zugreifen, Hand anlegen'; *nyúlik* 'sich dehnen sich strecken'. — Egyeztettek vele a következő szót: *v o t j*. (MUNK.) M. *nujal-* 'kihúzdni, kiterjedni, nyúlni (mint a gyümölcisz v. gumi); sich dehnen, sich ausstrecken, sich in die Länge ziehen (wie z. B. Obstmus od. Gummi)'; Sz., M. *nujt*-kihúzni, széthúzni, nyújtani; ausdehnen, auseinanderziehen, ausspannen, ausrecken' (GYARM., Aff. 55, 78, 164, 206—7; RÉVAI, ElabGramm. 784; MUSz. 425; VglWb. 879, 880; NyH.?⁷; SzófSz.; TOIVONEN: FUF. XXVIII, 252; FUV.).

2. A magyar és a votják szónak a zürjénben is van megfelelője: (WUo.) Sz., Lu. *noĩdni* 'verfallen, zerfallen, auseinandergehen, sich abtragen, sich abnutzen (durch Tragen)'; Sz., Lu. *noĩkatni*, V. *noĩkavni* 'sich erweitern, sich ausdehnen, sich dehnen (Kleider durch Tragen)'; (FOKOS-FUCHS) V. *noĩ munnĩ* 'zerreißen (intr.), abgenutzt od. abgetragen werden, auseinandergehen'; V. *noĩmĩni* 'abgetragen od. abgenutzt werden'; (E. ITKONEN: FUF. XXXI, 275) FSz. *noĩdmĩni* 'sich abnutzen (das Tuch)'; (SzrSzlKomi) I., Lu., AV., Pecs., KSz., Ud. *noĩdni*, FV. *noĩdni*, FSz. *noĩdni*, *noĩ munnĩ* 'расползаться, расползтись (от износа, о матери)'; (LITKIN) Ja. *noĩjal-* 'расползаться, расползтись (о ветхой одежде); тянуться (о жидкости), *noĩjet-*, *noĩet-*, *noĩet-* 'тянуть, растянуть, протянуть, оттянуть'.

3. A zürjén adatok a vokalizmus szempontjából némileg ellentmondanak egymásnak. A FSz. nyelvjárás alapján az őspermire zárt **o*-t, ellenben a Ja. alapján nemcsak zárt **o* (> *u*), hanem nyílt **o* (mai *o*) hangot is fel lehet tenni. Az eltérő hangképvisélet talán azzal magyarázható, hogy a Ja. *nójal*-első szótagbeli magánhangzójára a hasonló jelentésű Ja. *nóžlas*- 'потягиваться' nyílt *o* hangja hatott. Ily módon mind a felső-sziszolai, mind a jazvai nyelvjárás alapján az őspermire zárt **o*-t következtethetünk ki. Az őspermi **o* hangnak a többi finnugor nyelvben mély magánhangzó is megfelelhet. Tehát *nyújt*, *nyúlik* szavunknak a permi szókkal való egyeztetése a magánhangzó-megfelelés szempontjából lehetséges.

Nehéz eldönteni, hogy a magyar és a permi szók szókezdő mássalhangzója **n*-re vagy **n̄*-re megy-e vissza. Ha **n*-ből indulunk ki, akkor a magyarban és a zürjénben az **n* palatalizálódott a szóbelseji *-j*- hatására. Ha viszont közös előzményeül **n̄* hangot teszünk fel, akkor a votjában történt **n̄* > *n* elhasonulás ugyancsak a szóbelseji *j* hatására. — A finnugor alapalak **n̄ejs* vagy **nsjz* lehetett.

A szóbelseji **-j*- a magyarban beleolvadt a megelőző magánhangzóba. A *nyújt*-ban a *j* nem az eredeti *j* hang folytatója, hanem a **kt* műveltető képző *k* elemének a fejleménye: **kt* > **yt* > *ýt* > *jt* (vö. ÓMS. *kyniuhhad*). A *nyúlik*-*l*-je gyakorító képző. — A zürj. *noiđni*, *noiđalni*-*d*, illetőleg *-kal* eleme gyakorító képző. A *noiđini*-*mi* visszaható, a *nójal*-*al* gyakorító, a *nójet*-*et* műveltető képzővel van ellátva. A votj. *nujal*-*al* gyakorító, a *nujt*-*pedig*-*t* műveltető képzőt tartalmaz.

Az egyeztetésnek jelentéstani akadályja nincs. A kikövetkeztethető eredeti jelentés: 'sich strecken, sich dehnen' mind a három nyelvben megőrződött. A zürjén szó másodlagos 'zerreisen (intr.), abgenutzt werden...' jelentése ebből az alapjelentésből könnyen megérthető.

70. Magyar *szédül* 'schwindelig werden'

1. A m. *szédül* 'schwindelig werden', *szédít* 'schwindelig machen', *szédeleg* 1. 'schwindeln', 2. 'herumschweifen' szócsaládra a legrégebb adatokat 1533-ból, a Murmelius-féle latin—magyar szójegyzékből idézhetjük: *Sedőlgő* betekseg, *Sedulgeni*, *sedőlők*. A következő adat 1560-ból való: Mahumet császárnak mellében egy nyilat az magyarok lövének, császár *megszédüle* (RMK. IV, 39). A SzófSz. joggal tekinti szavunkat ismeretlen eredetűnek, mivel a finn *heity*- 'schwindeln' szóval való egyeztetése (FÁBIÁN: MNyszet I, 294; VI, 30; MUSz. 282; VglWb. 623; GENETZ: VähKirj. XXX (1898), 19; Suomi 1899: 19) súlyos hangtani nehézségek miatt nem fogadható el. (A finn *heity*-szóra vonatkozóan l. SKES.)

A *szédül*-*dül* eleme visszaható, a *szédít*-*dít* része pedig műveltető képzőbokr (D. BARTHA, Szóképz. 49). A *szédeleg* alak összetett gyakorító igeképzővel létrejött származékszó.

2. A képzők leválasztása után visszamaradó *szé-* tőszót egyeztethetőnek gondolom a következő *o s z t j á k* szóval: (KT. 821—2) DN., Kr. *sā-jeta* 'sich drehen', Vj. *sejēytā* 'wirbeln', schwindeln (der Kopf)', *uyām sejaywāl* 'minua pyörryttää' [tkp. 'a fejem forog']; DN. *sā-jēmtta* 'rollen; wirben (der Kopf)', V., Vj. *sejām'tā* 'schwindeln, wirbeln (der Kopf) (V.)', schwindlig werden (der Kopf) (Vj.)', Trj. *sā-jēmta.tāγz* 'schwindlig werden (der Kopf)'; DN.

säjyitta 'sich wälzen, sich drehen, sich rollen'; (PD. 2041) Ko. *säjyem, sajta:m* 'sich umwenden'.

Az osztják alakok γ , *mt*, γit elemei deverbális igeképzők.

Az első szótag magánhangzójául a keleti nyelvjárások alapján (V., Vj., Trj.) ősosztj. **e*-t következtethetünk ki. A déli osztják (DN., Kr., Ko.) alakok ősosztj. **ä*-ra utalának. A déli és a keleti alakok tehát a vokalizmus szempontjából szabálytalanul felelnek meg egymásnak, de ugyanilyen magánhangzó-megfelelést találunk néhány más szóban is (vö. KARJALAINEN, OL. 64–6). Például: (KT. 203) DN. *wäj* 'Stiel (des Beiles, der Schaufel, des Besens, Löffels, der Kelle usw.), Schaft (des Schuhes); Strumpf', V., Vj. *wej* 'Stiel (des Beiles, der Fischergabel, des Löffels u. a.), Bein (des Strumpfes), Schaft (des Schuhes) (V.), Schierl (des Beiles u. a.), Schaft (des Schuhes) (Vj.) stb. Nemesak a DT. *wäj* alak, hanem az osztják szó vogul megfelelője is (TJ. *weji*, AK. *wöäj*, KK. *wöäj*, P. *wäj*, FL., Szo. *wäj* 'Strumpf', vö. STEINITZ, WogVok. 180) arra utal, hogy eredetileg mindkét szó palatális magánhangzójú volt. A mondottakból következik, hogy a m. *szé-* ~ osztj. *sej-*, *säj-* magánhangzója is eredetileg magashangú lehetett (ősugor **ä* vagy **e*).

Ez annál is inkább lehetséges, mivel a magyar és az osztják szóval talán etimológiailag összetartozik a v o g. (MSz.) K. *sämlī* : *pänkēm läxwe sämlī* 'fejem forog, szédülök; es schwindelt mich' szó is. Ez azonban csak abban az esetben tartozhatik ide, ha *-ml-* eleme mozzanatos igeképző, és ha eredetileg szintén tartalmazott *j*-t, amely aztán az *ml* képző előtt eltűnt.

Az ugor alapalak **säjš* vagy **sejš* lehetett. A m. *szé-* : *szédül* szóban **äi* vagy **ei* > *é* monoftongizáció történt.

A szócsalád eredeti jelentése 'sich drehen, sich rollen, sich wälzen' lehetett. Ez a jelentés az osztjában mind a mai napig megőrződött. Ebből az alapjelentésből fejlődött — feltehetőleg még az ugor korban — a 'forog a feje, szédül; schwindelig werden' jelentés. Ugyanígy 'forog, forgás' jelentésű szavakkal fejezik ki a 'szédülés' állapotát számos más nyelvben is. Például: finn *minua pyörtyttää* 'szédülök' (vö. *pyöriä* 'forog, kering'); latin *vertigo* 'forgás, fordulás; szédülés, káprázat'; orosz 'у меня кружится голова' 'szédülök' [tkp. 'forog a fejem']; angol *my head turns* ua.

71. Osztják *epattä* 'zunehmen, steigen (Wasser)'

Az osztj. (KT. 68) DN., Ni., O. *epattä*, Kaz. *epettī* 'zunehmen, steigen (Wasser), aus den Ufern treten (Fluß), überwallen (kochender Kessel)', Trj. *äpetäyz* 'wallen, schäumen (Kessel, Suppe)' egyeztethetőnek látszik a következő zürjén szóval: (WUo.) V., Sz., I. *it* : *it-va* 'hoher Wasserstand, hohes Wasser (va 'Wasser)'; (FOKOS-FUCHS) V., Pr., Vm. *it-va* 'Hochwasser, hoher Wasserstand im Frühling, Austreten der Flüsse im Frühling'.

Az osztják alapján a szó belsejében finnugor **-pt-* mássalhangzókapcsolatot tehetünk fel. Hogy ennek a zürjénben megfelelhet-e *t*, biztosan nem tudjuk eldönteni, mivel a **-pt-* kapcsolat a permi nyelvekben csupán egy-két bizonytalan példa van (UOTILA: SUSTOim. LXV, 282–3). COLLINDER (CompGr. 38) a **-pt-*-re egyetlen permi esetet sem idéz. Elvileg nincs akadálya annak a feltevésnek, hogy az eredeti **-pt-* kapcsolat az *it* szóban úgy egyszerűsödött, hogy az őspermiben **-pt-* > **-tp-* hangátvetés történt, majd a szóvégre jutott *-p* hang lekopott: **itp* > *it*. Az itt feltett **-pt-* > **-tp-* hez hasonló

*-kt- > *-tk-, *-ks- > *sk-, *-kš- > *šk- hangátvetésre több példa van a permi nyelvekben (l. UOTILA: i. h. 288, 318, 325). — A zürjén alapján feltehető *ü hangnak az osztják szóban kikövetkeztethető óosztj. *e megfelelhet (vö. COLLINDER, CompGr. 182).

72. Zürjén *komel* 'Teigklumpen'

A címben jelzett zürjén szót a következő forrásokból idézhetjük: (WUo.) Sz. *komel* 'Teigklumpen (aus dem kleine Kuchen gebacken werden)'; (FOKOS-FUCHS) V. *komel*, *komel* 'Teig, Teigklumpen'; (SZR SZL KOMI) FSz., Szkr., KSz. *komel*, FV., Pecs. *komel* 'круто скатанное тесто для изготовления сочней'. Ezt egybevethetjük a következő cseremisiz szóval: (WICHM.) J. *kamq̄:la*, U. *komla*: J. *pu-yama:la*, U. *pu-komla* 'Holzscheit'; J. *ro:k-kamq̄:la*, U. *ro:k-komla* 'Erdscholle'; U. *i-komla* 'Eisscholle'.

A mássalhangzók megfelelésével nem kell foglalkoznunk, mivel azok hangról-hangra megegyeznek. A zürjén szóban feltehető ópermi *o szórványosan előpermi *o (vagy *a) hangra is visszamehet. A cseremisiz első szótagbeli *a*, *o* szabályszerű előzménye *a vagy *o lehet (vö. E. ITRONEN: FUF. XXXI, 190, 272).

A cseremisiz szó WICHMANN adatai szerint csak összetételekben fordul elő. Jelentése: 'Scholle'. A zürjén szóban jelentésszűkülés történt, mivel a *komel* a szótári adatok szerint csak speciális 'Teigklumpen' jelentésben használatos.

LITKIN (Исторический вокализм пермских языков. Moszkva, 1964: 47) a zürjén szót egynek tekinti a zürj. (FOKOS-FUCHS) Ud. *komel*, Le. *komil* 'Schale, Hülse (von Früchten, Gemüse, z. B. Kartoffeln)', votj. (MUNK.) Sz. *kumel* 'a hársfaháncsnak lehámozott külső kérge; die abgezogene Rinde des Lindenbastes' szóval. Ez azonban nyilvánvalóan téves. FOKOS-FUCHS zürjén szótára a két szót — helyesen — különválasztja egymástól. FOKOS (MNy. IX, 416) a 'Schale, Hülse, Rinde' jelentésű permi alakokat *hüvely* 'Scheide' szavunkkal egyeztette.

73. Zürjén *šeddor* 'кромe, за исключением'

A zürj. *eddor* 'außer, ausgenommen' névutó a zürj. (WUo.) *et* : *eti* 'ein, einer' és a *dor* 'Rand' szó összetételéből keletkezett. Az *eddor* névutó elativusragos főnevet vonz. Például: I. *kod ledžas assys götyr*, *prelubodejanijeyš öd dor* 'wer sein Weib entläßt außer Ehebruch, abgesehen von Ehebruch' (WIEDEMANN, Gramm. 211; l. még RÉDEI, Postp. 175).

A SZR SZL KOMI szerint ez a névutó az I. nyelvjárásban az egyes és a többes számr. 1. és 2. sz. személyes névmás után *šeddor* alakban használatos: *mešum šeddor* 'кромe меня', *tešid šeddor* 'кромe тебя', *mišunum šeddor* 'кромe нас', *tišinjid šeddor* 'кромe вас'. A *šeddor* alak következőképpen tagolható: *š-et-dor* (a *t* a rákövetkező *d* hatására zöngésült). A fent idézett példában láttuk, hogy az *eddor* névutó elativusragos főnévvel szokott állni. Az elativusrag a nyelvérzék számára mintegy a névutóhoz tartozik. Mivel az említett személyes névmások esetében az ablativusrag nem a névmás legvégén, van, hanem utána még birtokos személyrag következik (pl. *me-š-um*), ezért e névmások után álló névutó elejéhez — az elativusragos főnév + *eddor*-féle szerkezetek analó-

giájára és a határozói viszony alakilag világosabb kifejezése céljából — az *-s* elativusragot még egyszer hozzáfűggesztik.

A 3. sz. személyes névmások elativusában az esetrag a névmás végén szerepel. Ezért ezek mellett az *etdor*, *eddor* alakot használják. Például: *sijš eddor* 'кrome ero'. Hasonló módon ablativusrag és alakilag önálló szó összetapadásából keletkezett a votj. *lešana*, *sana* 'außer, ausgenommen' névutó is (l. MUNKÁCSI: NyK. XXV, 380—1; FUCHS: FUF. XXX, 211; RÉDEI, Postp. 175).

74. Zürjén *ul* 'Ast, Zweig'

A zürj. (WUo.) Sz., Pecs., Lu. *ul*, V., Ud., P. *uv*, I. *ū* 'Ast, Zweig'; (GEN.) КР. *ul* ua. és a votj. (MUNK.) Sz. *ul* 'rügy, bimbó; fagörcs; hajtás, sarj; Knospe, Baumknoten; Sproße, Sprößling'; (WICHM.) G., M. *ul* 'Ast' etimológiai megfelelője lehet a következő szó: m o r d. (BUD.) M. *ili*, E. *ilev* 'vessző'; (JUHÁSZ—ERDÉLYI) M. *ili* 'ág, vessző'; (Мокшанско-русский словарь 1949) M. *или* 'прут, ветка'; (Эрзянско-русский словарь 1949) E. *илев*, *илей* 'прут, хворостина'.

A mordvinban az *l* az utána következő *i* hatására **l*-ből keletkezett. A mordvin alapján az első szótagra **e* magánhangzót következtethetünk ki. Az eredeti **e* hangnak a permi nyelvekben olykor *u* (*i*) is megfelellhet. Például: zürj. (WUo.) *ul* 'feucht' | votj. (MUNK.) *il* 'nyers; nedves' | c s e r. (PS.) *ile* 'feucht; roh' (Beitr. 46); zürj. (WUo.) *una* 'viel' | votj. (MUNK.) *uno*, *ino* 'sok' | mord. (PAAS.) E. *inε*, M. *inε* 'groß' | finn *enä* : *enempi* 'mehr' (SKES.; FUV.); zürj. (WUo.) *rutš* 'Fuchs' | votj. (MUNK.) *džitšči*, *dušče* ua. | mord. (PAAS.) E. *ričes* ua. | finn *repo* ua. — A kikövetkeztethető alapalak **elš* lehetett.

A mord. E. *ilev* stb. alakok *-ev -ej* (*-eü*) eleme fgr. **k*-ra visszamenő denominális főnévképző (vö. LEHTISALO: SUSToim. LXXII, 337).

RÉDEI KÁROLY